

УДК 821. 161. 2–6. 09

Кирильчук О. М.

ТВОРЧИСТЬ ВАСИЛЯ СТУСА В ПОСТКОЛОНІАЛЬНОМУ АСПЕКТІ

У статті окреслюється актуальність та перспективність постколоніального методу для інтерпретації текстів українського письменства. Зокрема, автор розглядає творчість Василя Стуса під кутом постколоніального прочитання. Проаналізовано стратегії антиколоніального спротиву культурному колоніалізму у ліриці поета, а також окреслено постколоніальну перспективу осмислення вітчизняного гуманітарного простору, що виглядає особливо актуальною у публіцистиці митця.

Ключові слова: *постколоніальні студії, колоніалізм, контр-дискурс, імперіалізм, деконструвістське прочитання, метрополія, периферія.*

В статье определяется актуальность и перспективность постколониального метода для интерпретации текстов украинской литературы. В частности, автор рассматривает творчество Василия Стуса под углом постколониального прочтения. Проанализированы стратегии антиколониального сопротивления культурному колониализму в лирике поэта, а также очерчена постколониальная перспектива осмысления отечественного гуманитарного пространства, что выглядит особенно актуальной в публицистике автора.

Ключевые слова: *постколониальные студии, колониализм, контр-дискурс, империализм, деконструivistское прочтения, метрополія, периферія.*

The article outlines the actuality and relevance of postcolonial method for interpretation of the texts of Ukrainian literature. In particular, the author examines the works of Vasyl Stus using postcolonial reading. It was analyzed the strategies of anticolonial resistance to cultural colonialism at the poet's lyrics, and it was also outlined the postcolonial perspective of understanding of native humanitarian space that seems to be especially relevant at author's publicism.

Key words: postcolonial studies, colonialism, counter-discourse, imperialism, deconstructive reading, metropolis, periphery.

Українське літературознавство ХХ століття значно розширило теоретико-методологічні підходи у питаннях розгляду художнього твору: компаративістика, психологічна теорія, міфологічна школа, структуралізм, феміністична критика та ін. Проте в умовах перебування українського культурного простору під кількаторічним імперським впливом актуальною виглядає перспектива постколоніального прочитання вітчизняного письменства.

Термін постколоніальні студії формується у 1970-х роках після поруйнування колоніальної системи світу. У різних культурних регіонах, що довгий час перебували в імперській системі координат, укладаються своєрідні стратегії осмислення колоніального минулого. Загалом на початку постколоніалізм означає період після здобуття колонією незалежності від метрополії. Згодом термінологічна парадигма дещо розширюється і саме визначення набуває певної суперечності, оскільки політична відокремленість від імперії не припиняє колоніальних стосунків. У сучасній гуманітаристиці під терміном “постколоніальний” розуміють “процес обговорення різних наслідків культурної колонізації” [14, с. 186].

Предтечею постколоніального дискурсу можна вважати праці Уільяма Дюбуа та Франца Фанона, які активно критикують колоніалізм як культурне явище. Проте концептуального осмислення новому методологічному підходу надав Едвард Саїд у праці “Орієнталізм” (1979). У центрі концепції дослідника опиняється критика європоцентристського світогляду культурного простору Заходу з його ідеєю “про європейську ідентичність як вищу супроти всіх неєвропейських народів та культур” [10, с. 18]. Цей підхід дозволив по-іншому подивитись на взаємостосунки “імперії” та її “колоній”.

На початках постколоніальне прочитання зосереджувалося навколо корпусу текстів, що відображали практику домінування колонізатора над колонізованим. Проте згодом цей підхід доповнюється аналізом і “підкорених” культур, що для протистояння метрополії намагалися вибудувати чітку систему культурного спротиву. Едвард Саїд наголошує на двох аспектах постколоніальної критики: колоніальний дискурс, як форму імперського впливу на “малі” культури, та антиколоніальний, що відображає стратегію протистояння метропольному тиску.

Культурний колоніалізм вибудовує структури осмислення “залежних” народів та їх духовного життя, які часто набувають форми опозиційного протиставлення “вищості” колонізатора і його мистецької, політичної та економічної сфер над “нищістю”, периферійністю буття колонізованого. Імперська рецептивна матриця ґрунтується на стереотипному сприйнятті Іншого, на знеціненні та ревізуванні історичного доколоніального минулого, на обмеженні культури “підкореного” в рамках етнографічного простору. Антиколоніальний дискурс намагається сформулювати адекватну “відповідь” метрополійному “виклику”, але це “досягає коштом прямого успадкування структур колоніалізму” [6, с. 706]. Отож контр-дискурс зосереджує свої вектори на підривному сприйнятті канонічних текстів колоніальної літератури. Проте деконструвістське перепрочитання постколоніальної критики колоніального та антиколоніального дискурсів зосереджується на віднайдені, розширенні й наголошенні не лише прямих ознак культурної маргіналізації Іншого та структурах ідеологічного репрезентування, а й на тому, що ці тексти замовчали чи приховали [9, с. 116].

Класичний постколоніалізм зосереджений на проблемах культурного домінування англійського, французького та американського імперіалізмів щодо “своїх територій” у Африці, Азії та Південній Америці. Такий підхід свідчить про певну штучну концептуальну обмеженість постколоніальних студій, оскільки поза увагою опиняється колоніальний вимір “малих” європейських культур, що перебували під домінуванням Австро-Угорської, Німецької, Російської імперій. Едвар Саїд з цього приводу відзначає, що англійський та французький варіанти імперіалізму “були винятково послідовними і мали особливу культурну центральність” та фактично вибудовували еталонний зразок відносин метрополії та периферії, що, у свою чергу, не означало, що “російське панування в Середній Азії та Східній Європі, панування Стамбула над арабським світом /.../ були або милостивими (а тому заслуговували схвалення), або хоч трохи менш імперіалістичними” [9, с. 26].

У сучасному вітчизняному літературознавстві з’явилося кілька постколоніальних студій російсько-українських літературних відносин. До цієї проблеми зверталися Мирослав Шкандрій [13], Марко Павлишин [7], Ярослав Поліщук [8], Григорій Грабович [3] та інші. Дослідник Ярослав Поліщук відзначає, що актуальність постколоніального підходу полягає у практиці ревізування стереотипів, “в контексті яких сприймаємо власну національну культуру”, а також

стверджує, що ця деконструвістська стратегія “сприятиме утвердженню культурного Іншого, вказуватиме на альтернативні (щодо колоніальної) моделі культурної свідомості, які можна і потрібно зацепити на українському ґрунті” [8, с. 88].

Колоніальний статус української культури зумовлений не лише впливами російського імперського дискурсу, у цьому контексті постколоніального перепрочитання вимагають уваги й польсько-українські мистецькі взаємини. Така проекція не є типовою для класичного варіанту постколоніальної критики, оскільки Польщу важко сприймати як імперію, адже впродовж XIX століття вона перебувала у такому ж бездержавному стані, як і Україна. Хоча можна стверджувати про певні світоглядні та інтелектуальні стратегії сприйняття українства як частки загальнопольського культурного та державного проекту. Мирослав Шкандрій відзначає існування паралелей між “російськими та польськими уявленнями про те, що і Росія, і Польща вважали за своє українське “пограниччя” [13, с. 28]. Ця проблема активно розглядається останнім часом у польській літературознавчій науці. Так, Богуслав Бакула зауважує, що “ніде ж бо не сказано, що колонізована спільнота не може виявляти колонізаторських рис”, а цій ситуації “поляки досконало знають як виглядає світ колонізованих і водночас колонізаторів” [1, с. 17].

Проте яскравіше представлено протистояння колоніального та контр-дискурсу щодо російсько-українського культурного простору, оскільки впродовж кількох століть метрополія відмовляла у праві на самостійне існування вітчизняного письменства та української нації загалом. Упродовж XIX і XX століть вітчизняне письменство вибудовувало антиколоніальний проект щодо московського метрополійного впливу, починаючи від творчості романтиків та закінчуючи поезією “шістдесятників”. Лірика Василя Стуса пропонує також яскравий варіант протистояння імперському впливу.

Стусовий контр-дискурс має кілька спільних рис із традиційним українським антиколоніальним проектом у душі Тараса Шевченка та Євгена Маланюка, але водночас поет продукує і новий вимір осмислення стосунків між “метрополією” та “периферією”. Мирослав Шкандрій характеризує Василя Стуса як “антиколоніального письменника на грані переходу до постколоніалізму” [13, с. 394], тим самим акцентує увагу на непересічності естетичного досвіду та нетрадиційності мистецької “відповіді” колоніальному “виклику”. Ес-

тетичний світ поета через свою інтелектуальність та неординарність є унікальним навіть у рамках поетики “шістдесятництва”. Захоплення поета творчістю Альбера Камю та Жана-Поля Сартра приносить у його тексти екзистенціалістське світовідчуття про абсурдність людського буття та водночас формує активну мистецьку позицію у протистоянні “Я” і “світ”, яке сприймається як протест проти тоталітаризму, так і, в певній мірі, проти колоніалізму.

Постколоніальна критика акцентує увагу на проблемі поліваріантної культурної ідентичності, що, за словами Пітера Баррі, проявляється через одночасну присутність колонізованого у національному та метрополійному гуманітарних просторах: належність “до культури колонізатора через колоніальну шкільну систему й колонізованого через локальну й усну традицію” [2, с. 237]. У передмові до збірки “Зимові дерева” автор чітко окреслює таку амбівалентну природу власної тожсамості. Стус пов’язує перший рівень формування власного поетичного мікросвіту із українською фольклорною традицією, що засвоювалася із материнських коліскових (“перші уроки поезії – мамині”) і, за авторським визначенням, символізували внутрішній горизонт українства: “перші знаки нашої духовної аномалії. Журба – як перше почуття немовляти в білому світі” [11, с. 7]. Другий рівень визначається прищепленням на рівні шкільної освіти “свідомості метрополії”: “шкільне навчання – вадило. Одне – чужомовне, а друге – дурне” [11, с. 7]. Власне ця “колонізаторська ідентичність” доповнюється і особливим середовищем денаціоналізованого Донбасу, що у Стуса постає як символ “перверсивної України”, території, з якої хочеться втекти на “справжню (не донецьку) Україну”.

У публіцистиці та листуваннях Стуса простежується чітка антиколоніальна тенденція осмислення українського-російських літературних взаємин. Прикметно, що автор у ранніх своїх статтях акцентує увагу на культурному колоніалізмі, лишаючи поза увагою політичну та економічну залежність, оскільки УРСР поетом сприймається як українська самостійна держава [11, с. 622]. Лише у пізній період митець чітко окреслює окупаційну роль цього квазідержавного утворення [11, с. 644].

Основна відмінність між західним та російським колоніалізмом, на думку Єви Томсон, полягає у політиці асиміляції національної еліти, що була невід’ємною частиною імперського проекту Москви. Колоніальні режими Англії та Франції в африканських й азійських

країнах ґрунтувалися на расовому принципі, що не дозволяв інтелектуалам цих регіонів “зливатися” з істеблішментом метрополії [12, с. 48–49]. Як не парадоксально, це призводило до внутрішньої самоорганізації “підкорених” народів, бо відбувалося чітке протиставлення колонізатора з колонізованим. У випадку ж Росії, заохочувалася практика русифікації еліти “підкорених” сусідів, що призводило до ерозії національного культурного простору та поглинання його імперським дискурсом. Стус акцентує увагу саме на асиміляційних процесах метрополії в житті українства: “шукаючи кінцевих результатів дуже стрімкого процесу денационалізації значної частини українців, відчуваєш, що це – це божевілля, що це – трагедія...” [11, с. 589]. Така політика русифікації витісняє українську мову та культуру за межі міського простору у село, яке стає останнім оберегом національної традиції та водночас і позбавляє перспектив на майбутнє, бо ““хуторянським” народом ми довго не проживем, пам’ятаючи про вплив міста, про армію, про всі інші канали русифікації” [11, с. 589]. Подібну характеристику асиміляційним процесам подає й Іван Дзюба у розвідці 1960-х років “Інтернаціоналізм чи русифікація?": “гігантською русифікаторською м’ясорубкою були і, на жаль, залишаються міста – колись переважно великі, а тепер уже й малі” [4, с. 156].

Методичне витіснення українського духовного життя під тиском метрополії, на думку Стуса, відбувається і на рівні стерилізації вітчизняної культури та історії: “Що таке українська історія – без істориків, коли нема ні козацьких літописів, ні історії Руси, ні Костомарова, Маркевича, Бантиш-Каменського, Антоновича, Грушевського. Яка може бути література, коли вона не має доброї половини авторів? І авторів першокласних – таких, як Винниченко, Хвильовий, Підмогильний. Ось і маємо прозу колгоспних підлітків – один співучіший за другого, один солодший за другого” [11, с. 659]. Фактично така авторська позиція свідчить про постколоніальну стратегію оцінки колоніального статусу вітчизняної культури, оскільки “першим кроком до постколоніальної перспективи” є “повернення власного минулого”, а наступний полягає у знищенні “колоніальної ідеології, яка докладала зусиль до викривлення цього минулого” [2, с. 229]. Водночас можна пригадати і критичну візію українського минулого у поезії “За літописом Самовідця”, що демонструє постколоніальне сприйняття історії України:

Стенаються в герці скажені сини України,

Той з ордами бродить, а той накликає москву,

Заллялися кров'ю всі очі пророчі.

З руїни підводиться мати – в годину свою грозову:

– Найшли, налетіли, зом'яли, спалили, побрали

З собою в чужину весь тонкоголосий ясир ... [11, с. 371].

Незважаючи на позірну поверхову схожість лірики Стуса із традиційним антиколоніальним дискурсом, що проявляється як “згода на мучеництво, ба навіть його очікування”, “гнів проти гнобителя, гіркі плачі над долею нації” [13, с. 390], автор демонструє і чіткий антинародницький пафос. Орієнтування поета на естетичний досвід європейської модерної та постмодерної літератури викликає несприйняття українського письменницького простору, оскільки для нього характерна відсталість та примітивність, навіть у порівнянні з російським [11, с. 622]. Такий підхід відображає процес запозичення “підкореними” культурами імперських стереотипів про мистецьку вищість метрополії та недорозвиненість периферії. Проте у цьому аспекті важливу роль відіграє авторський протест проти народницького дискурсу, “хуторянства”, комплексу літератури для “домашнього вжитку”. Винуватцями постають, у першу чергу, самі ж українські митці, які вдаються до колаборування із тоталітарною системою, тим самим потверджуючи імперський образ колоніальної літератури-забавки [11, с. 659].

Ева Томсон, характеризуючи російський колоніальний проект, відзначає його унікальність у порівнянні із класичними орієнтальними імперськими дискурсами Англії та Франції. Росія формувала свої колонії шляхом поглинання близьких до своїх етнічних територій земель, поглинаючи таким чином колонізованого у імперському просторі й затираючи в “пам'яті росіян та іноземців справжню природу відносин між метрополією та периферією” [12, с. 40]. Поглинання, замовчування в культурі колонізатора територій підкореного провокує в рамках контрдискурсу моделювання чітких апокаліптичних картин поруйнування загарбником. У ліриці Стуса окрім подібного антиколоніального драматизування загибелі рідного краю вибудовується і чіткий топографічний образ метрополії.

Географічне окреслення імперії моделюється в рамках системи таборів на Далекому Сході. Для Стуса цей простір постає серцем тоталітарної системи, у якому є лише “сніги, і хмари, й поголоси/ і вигорбіла Колима” [11, с. 442]. Ришард Капусцінський вибудовує подібний образ імперії, яка постає країною холоду, необмеженого льодового простору та диктатури: “щось у тому січневому сибір-

ському пейзажі знесилоє, пригнічує, вражає. Це насамперед його величезний простір, його безконечність, просто океанічна безкраїсть. Земля немає тут кінця. Світ немає кінця. Людина не створена для такої нескінченності” [5, с. 37–38]. Проте у Стуса така географічна необмеженість метрополії не є всеохопною, навпаки, імперія сама встановлює межі свого простору в’язничними мурами:

Весь обшир мій – чотири на чотири.

Куди не глянь – то мур, куток і ріг.

Всю душу з’їв цей шлак лілово-сірий,
це плетиво заламаних доріг [11, с. 404].

У колоніальному дискурсі “підкорений” простір потребує обов’язкового топографічного переформатування щодо імперських канонів. Географічні назви, поняття втрачають своє первісне семантичне значення, підстосовуючись до метрополійних законів, та позаімперського означення території.

У поетичному світі Стуса Колима постає провідним топографічним образом, що символізує чужину, колоніальне становище України. Але водночас автор намагається цей простір заселити символічними ознаками рідного краю (калина (“На колимськiм морозі калина”), чебрець (“На Колимі запахло чебрецем”)) вибудовуючи в межах географії імперії образ Вітчизни.

Антиколоніальне осмислення імперського простору простежується і в аспекті моделювання центрів метрополії та периферії. Москва як столиця імперії набуває яскраво негативного семантичного навантаження: це світ потвор, це “діра – цвинтарна”. Натомість Київ сприймається як утопічне місце спокою, щастя, місце, яке існує поза рамками імперського простору: “за мною Київ тягнеться у снах: / зелена глиця і темнава червiнь / достиглих черешень” [11, с. 423]. Проте це лише поетова візія, а справжній Київ постає “змієголовим”, вампіром, “що п’є кров своїх синів і дочок – і від того кращає” [11, с. 661]. Це столиця колонії, духовне і матеріальне життя якої є простим відображенням імперських стереотипів про “меншого брата”, про “колиску трьох слов’янських народів”.

Творчість Василя Стуса є складним естетичним явищем на тлі літератури “шістдесятництва”. З одного боку, вона є втіленням традиційного за висловом Юрія Шевельова, типу “в’язничної” української поезії. З іншого, це яскравий зразок філософської лірики з домінуванням інтелектуального начала. Інкорпорованість Стуса в український

демократичний рух 1960–1980-х років привнесла в його поезію мотив протистояння тоталітарній системі та імперії загалом. Відповідно у його творчості формується антиколоніальна тенденція сприйняття російсько-українських культурних взаємин, а поет намагається розширити цю перспективу, надавши їй постколоніального спрямування.

Література:

1. Бакула Б. Креси без взаємних викреслювань / Б. Бакула // Критика. – 2010. – Ч. 1–2 (січень-лютий). – С. 16–22.
2. Баррі Пітер. Вступ до теорії: літературознавство та культурологія / Пітер Баррі ; [пер. з англ. О. Погинайко ; наук. ред. Р. Семків]. – К. : Смолоскип, 2008. – 360 с. – (Серія “Пролегомени”).
3. Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есеї, полеміка / Г. Грабович. – К., 2003. – 636 с.
4. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. – К. : Вид-дім “Києво-Могилянська академія”, 2005. – 336 с.
5. Капусцінський Р. Імперія / Р. Капусцінський ; [пер. з пол. Н. Анто-нюк]. – Львів : Літопис, 2003. – 344 с.
6. Павлишин М. Канон та іконостас : [літературно-критичні статті] / М. Павлишин ; вст. слово І. Дзюби. – К., 1997. – 447 с.
7. Павлишин М. Постколоніальна критика і теорія / М. Павлишин // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / [за ред. М. Зубрицької]. – 2-е вид., доповнен. – Львів : Літопис, 2001. – С. 703–708.
8. Поліщук Я. Постколоніальна критика як актуальна пропозиція / Ярослав Поліщук // Філологічні семінари. Понятійний апарат сучасно-го літературознавства: “своє” й “чуже”. – К. : ВПЦ “Київський універ-ситет”, 2007. – Вип. 10. – С. 87–97.
9. Саїд Едвард. Культура й імперіялізм / Едвард Саїд ; [пер. з англ. К. Ботанова, Т. Цимбал та ін.]. – К. : Критика, 2007. – 608 с.
10. Саїд Едвард. Орієнталізм / Едвард Саїд ; [пер. з англ. В. Шов-кун]. – К. : Основи, 2001. – 511 с.
11. Стус В. Час творчості / Dichtensezeit / В. Стус ; післямова Д. Сту-са. – К. : Дніпро, 2005. – 704 с.
12. Томпсон Ева М. Трубадури імперії: Російська література і коло-ніалізм / Ева М. Томпсон ; [пер. з англ. М. Корчинської]. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2006. – 368 с.
13. Шкандрій М. В обіймах імперії: Російська і українська літерату-ри новітньої доби / М. Шкандрій ; [пер. з англ. П. Тарашук]. – К. : Факт, 2004. – 496 с.
14. Key concepts in Post-Colonial Studies / Bill Ashcroft, Gareth Griffiths, Helen Tiffin. – London, New York : Routledge, 2001. – 275 p.